

Бојана М. Вељовић*
Универзитет у Крагујевцу**
Филолошко-уметнички факултет

ОБЕЛЕЖАВАЊЕ ПРОШЛИХ ПОНАВЉАНИХ РАДЊИ У ПРИПОВЕТКАМА ЋАМИЛА СИЈАРИЋА

У раду се на материјалу који чине примери ексцерпирани из збирке приповедака Ћамила Сијарића анализира употреба глаголских облика у служби исказивања хабитуалности. Прошле понављане радње могу се обележавати различитим синтаксичким јединицама, с тим да се у стандардном српском језику у овој служби најчешће употребљава потенцијал. Осим овог облика значење вишекратности може се саопштити и нартивним презентом, императивом у релативној служби, те перфектом. Наш циљ јесте да утврдимо њихову фреквентност у поменутиим приповеткама, те синтаксичко-семантичке, стилистичке и прагматичке услове који регулишу одабир делимично синонимних јединица. Проза Ћамила Сијарића припада књижевности писаној на дијалекту, те је стога наш циљ и да утврдимо у којој мери су одлике идиома који стоји у основи нараторског и говора ликова присутне на плану синтаксе. Примећено је да стање које се тиче употребе глаголских облика при исказивању прошлих понављаних радњи у потпуности одговара приликама које карактеришу савремени српски језик, док у односу на ситуацију својствену зетско-сјеничким говорима постоје знатнија одступања.

Кључне речи: хабитуалност, потенцијал, презент, императив, перфекат

1. Увод

1.1. У раду се, на материјалу који чине приповетке Ћамила Сијарића, анализира употреба глаголских облика којима се обележавају прошле понављане радње и то оне које се одликују вишекратношћу у вршењу, те као такве потпадају под категорију хабитуалности. Хабитуалне радње неререференцијалног су типа, одликују се поновљивошћу апстрахованом из низа временских интервала који

* bojana1919@hotmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Динамика језичких структура савременог српског језика (178014)*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

припадају ширем одсечку прошлости. Говорно лице резимира их као дејства која се карактеришу сталношћу или редовношћу у вршењу, поимајући их са становишта садашњег времена као, у широј прошлости успостављену, законитост, односно правило, очекивани редослед, обавезу, обичај, навику.

1.2. У српском језику категорија хабитуалности није граматикализована. Услед непостојања посебног синтаксичког средства којим би се обележило понављање у прошлости, историјски развитак глаголског система ишао је ка томе да су различити глаголски облици, проширивањем домена примене и усложњавањем семантичке структуре, у одређеним синтаксичко-семантичким условима стекли могућност исказивања хабитуалног значења. Овакав систем облика у српском језику релативно је сложен – готово сви глаголски облици са мање или више ограничења на синхронном плану поседују могућност обележавања протеклог понављања. Функционално оптерећење сваке од јединица система и ограничења морфолошке и синтаксичке природе разликују се, а поред тога прилике својствене стандардном језику с једне и народним говорима с друге стране неуједначене су. Ипак, тенденција која их повезује тиче се тога да се у већини идиома из система конкурентних форми фреквентношћу у овој служби издваја потенцијал односно кондиционал¹ као синтаксичко средство са најмање ограничења у употреби (в. Стевановић, 1986: 720; Танасић и др. 2005: 462).²

1.3. Наш задатак је да на материјалу ексцерпираним из збирке приповедака Ђамила Сијарића утврдимо основне одлике категорије

¹ Потенцијалу је у овој служби конкурентан и приповедачки императив, с тим да се он у новије време у стандардном језику углавном повлачи на рачун кондиционала (Танасић и др. 2005: 431), а и одликује га ужи домен примене (ограничење у употреби у негираним предикатима и сл.). Однос двеју поменутих јединица у дијалектима унеколико је различит, о чему ће више речи бити касније у раду. Хабитуалност се може обележити и временски транспонованим презентом али само од перфективних глагола (Танасић и др. 2005: 381). Видска разлика релевантна је и када је у питању перфекат, те се он при обележавању прошлих понављаних радњи јавља само од имперфективних глагола, при чему је, услед универзалности његове семантике, углавном нужна употреба додатних језичких средстава којима се упућује на нереференцијалност дејстава. Имперфектом је могуће исказати прошле несвршене хабитуалне радње, с тим да се у тој служби сасвим ретко бележи чак и у дијалектима у којима је очуван. Футур први у овој употреби није чест у савременом језику, а одлика је углавном јужнијих штокавских говора.

² И други језици који не поседују граматикализовану јединицу специјализовану за обележавања хабитуалног значења одликују се сличним механизмима попуњавања празнине у систему (о приликама у македонском језику в. М. Ивић 1982: 260). У бугарском језику ову службу најчешће врши несвршени имперфекат, у руском и пољском имперфективни претерит (индикатив) (опширније у: Kalsbeek i Lučić 2008: 8–9).

хабитуалности у српском језику. Напoredна и наизменична употреба синонимних јединица повлачи питање мотивисаности њиховог избора у поступку обликовања наравије. Сходно томе, занима нас природа фактора који регулишу принципе одабира конкретне јединице из расположивог инвентара, а који могу бити последица како синтаксичко-семантичких, тако и стилистичких момената. Ови други од посебног су значаја не само што се подразумевају у тексту који припада књижевно-уметничком изразу, јер су носоци стилских ефеката, већ и због тога што неподударност јединица неретко почива управо на разлици у ефектима којима се делује на реципијента. Употребљене форме анализирају се и у ситуацијама здруженог деловања у ширим наративним одсецима. Примена трансформационог критеријума нуди могућност одређивања специфичних занечњских одлика сваке од конкурентних форми, што омогућава дефинисање њихове системске позиције. Разматрање карактеристика категорије хабитуалности подразумева и утврђивање односа према категоријама темпоралности, акционалности и доживљености.

1.4. Проза Ђамила Сијарића највећим делом дијалекатски је обојена, а идиом који стоји у основи нараторског и говора ликова јесте бихорски говор, који је део зетско-сјеничког дијалекта. Наш одабир приповедака поменутог аутора мотивисан је најпре чињеницом да је посреди дијалекат који се одликује очуваношћу система претериталних облика, односно широким дијапазоном синтаксичких средстава којима се може обележити тип прошлости која је у фокусу нашега интересовања. Осим тога, говори зетско-сјеничког типа формиран су на терену који је, као изразито метанастазичко подручје, чвориште сусрета и укрштаја различитих традиција, култура па самим тиме и језичких система типолошки и структурно различитих. Формирање идиома на терену на коме су смештени говорници различите конфесионалне и етничке припадности (хришћанско и муслиманско становништво) отвара могућности за бројне интерференције, које се свакако рефлектују и на плану језика. У мултиетничким срединама смештенима у рубним пределима српске етнојезичке територије у прошлости, а унеколико и у садашњем времену, као последица сусрета различитих језичких система долазило је до, у односу на средине у којима то није случај, прекрајања наслеђене језичке ситуације, бржег еволутивног развитака и преобликовања почетног стања у духу често несвојственом главнини штокавских говора. Овде се мисли на утицај турског језика на говоре зетско-сјеничког типа, који се препознаје на свим нивоима језичке

структуре, па тако у глаголском систему. Наш задатак је, стога, да утврдимо у којој мери су одлике идиома који је у основици нараторског и говора ликова заступљене у књижевноуметничком изразу, који по својој природи нужно подлеже стилизацији. У обзир се узима и ареални фактор, где се категорија хабитуалности посматра у складу са особеностима глаголског система различитих микроареала на ширем простору зетско-сјеничког дијалекта, имајући у виду приметну раслојеност најчешће условљену поменутих изванјезичким чиниоцима. Стање у овом дијалекту пореди се са приликама на другим деловима српског дијасистема како би се бар у начелу пружила слика која карактерише штокавски простор у целини.

2. АНАЛИЗА ГРАЂЕ

2.1. Ексерцирана грађа потврђује претходно одређење хабитуалних радњи као активности које одликује репетитивност у вршењу. Означена дејства припадају типу радњи у прошлости понављаних у низу временских интервала, на основу чега се у садашњем моменту поимају као извесно правило, обичај, устаљена пракса деловања или понашања, законитост и сл. Да је у питању радња хабитуалног карактера, закључује се најчешће на основу ширег контекста:

Zaboravili su ga brzo i lako, kao da nikad ni postojao nije, i samo *bi* poneko, uz priču o carevini, *dodao* o njemu kao uzgred: „Kud li sad gazi šaćirov belaj!” (68)³; Tako je bilo i kad gosti dođu. *Sjednu* gosti za sofру, *pričaju*, pri dnu sofре *sjedne* Džeka (...) (25); *Ona je izlazila* na put karavanski i *pitala* trgovce za tursku vojsku (...) (68); *Ljudi su im se sklanjali* s puta (...) (69).

У наведеним примерима хабитуална дејства смештају се у шири наративни оквир приповедања који подразумева организовање наративне у виду ретроспективног осврта на облике понашања односно деловања који су у прошлом времену дуже времена били на снази, усталивши се као пракса, те нам омогућавају да догађаје и учеснике у њима на плану рецепције разумемо као узрок или као последицу одређеног типа деловања. Сходно томе, хабитуалне радње нерето карактерише и компонента квалификативности.

Уколико се глаголски облици употребе без пратећих језичких средстава прилошког типа, радње се дефинишу као понављане у ширем

³ Сви примери преузети су из: Ćamil Sijarić, *Pripovjetke*, Sarajevo: Svetlost, 1987.

смислу, без прецизније информације о карактеру таквог понављања. При употреби прилошких детерминатора уз семантику понављаности уноси се и информација о: а) редовности/константности вршења радње – понављана радња врши се уједначено током читавог периода означеног у најширем смислу као прошло време, на шта упућују прилози типа *стално, непрекидно, увек, све време* и сл.; те: б) учесталости понављања – где се у односу на претходни тип прецизније упућује на карактер понављања у смислу фреквентности (*често, редовно, ретко, понекад, каткад*) или цикличности (*дању, ноћу, недељом, једном годишње* и сл.)⁴:

(...) једнако *увјек* – *дође* птица и *сједне* на њега, и *опет оде, одлети*. (...) (24); *и она би се често упитала* (...) (24); *Бријао се гјетко*, и то само онда *кад* га, тако, *понекад*, *натјера* жена (...) (86); *Понекад* *би* у кући *затекао* *младице*, *пјесму*, *Њерифа* *коловоду* (...) (113); *Ноћу* *је* *спавала* у *јаслама*, а *данју* *радила* *ситне* *послове* (...) (109).

Семантика поновљивости остварује се и у реченицама зависносложеног типа са везницима *кад, док* и *чим*:

(...) *ако је кад* и *прешла* *планину*, то је само *кад се* *сватови* *сретну* и *убију*, *кад се* *путник* на *путу* *смрзне* (67); *Док* *траје* *такав* *љубавни* *разговор* (...) *двје* *младе* *сестре* *чувају* *стражу*, *ходе* *по* *кући* и *око* *куће* (...) (25); *Чим* *са* *једном* *савије* *годину*, а *она* *му* *не* *роди* *дијете*, *он* *је* *отјера*, и *доводи* *другу*. (61).

2.2. Потенцијалом означене понављане радње нужно карактерише одсеченост од момента говора – искључује се могућност протезања њиховог вршења на линији садашњости, а ни резултати њиховог вршења у садашњем времену углавном нису актуелни. Информација о типу прошлости не износи се – она може бити далека, даља или ближа. Ипак, најчешће је посредни време које је нешто удаљеније од момента говора, имајући у виду то да је за уочавање хабитуалног карактера прошлог дејства потребно да постоји шири временски оквир унутар кога су се радње понављале у више оделитих временских одсека те као такве усталиле као извесни облик деловања.

2.3. Категорија доживљености такође није од примарног значаја за одређење карактера хабитуалних радњи. У приповеткама које су предмет наше анализе говорно лице у позицији свезнајућег приповедача са временске дистанце резимира догађаје и понашање актера у њима, презентујујући их као у прошлости константе, при чему му је индиферентно да укаже на то да ли су се те исте радње и ситуације одвијале пред његовим очима, те да ли је или није у њима сам учествовао.

⁴ Одредбе овога типа знатно чешће јављају се уз предикате у презенту и перфекту него уз облике потенцијала.

2.4. Употребљен као средство темпоралне детерминације предикације потенцијал означава радње које су се „у прошлости понављале, вршиле по неком утврђеном реду” (Стевановић, 1986: 717), односно „радње реализоване у прошлости [...], које су се понављале пре времена говорења о њима” (Станојчић и Поповић, 2005: 396). У наративном режиму казивања при обележавању неограниченог мноштва радњи реализованих у прошлости потенцијал одређујемо као облик којим се казују нереференцијално конциповане радње у синтаксичком релативу. Њиме се, за разлику од осталих глаголских облика који се увек јављају са неким ограничењем, прошле понављане радње могу обележити без додатних језичких средстава која би упућивала на виšekратност. Овако употребљен потенцијал стилогено је средство које своје место налази у особеном типу дискурса, односно којим је могуће направити дистинкцију између „фактографског” и „евокативног” саопштавања. Притом, први тип постиже се перфектом, а други, који подразумева извесну емотивну ангажованост, јер се ради о евоцирању успомена, потенцијалом (М. Ивић, 1995: 44), те се стилски ефекти могу сматрати примарним моментом који регулише његов избор. Не треба занемарити ни разлоге морфолошке природе – једино код потенцијала не постоји видско ограничење при употреби глагола у предикату. Стилски ефекти које потенцијал производи могу се сматрати и прагматичком последицом његове процедурално-концептуалне структуре (Ашић и Додиг, 2012: 417). Ефекат носталгичности заправо је „последика чињенице да је интервал у коме се понављао догађај уведен потенцијалом строго одвојен од момента говора”, док су и носталгичност и емотивност узроковани тиме да се потенцијалом „инсистира на свакој појединачној реализацији догађаја” (Ашић и Станојевић, 2008: 182). И. Грицкат истиче значај елемената интенционалности, перспективе и претпостављене сукцесије, својствених потенцијалу (Грицкат, 1998: 36–37).

2.5. У приповеткама Ћамила Сијарића временски транспоновани потенцијал фреквентно је средство којим се обележавају прошле радње које одликује виšekратност у вршењу. Налазимо га у ширим наративним одсецима у којима приповедач резимира догађаје из прошлости и активности лица која су у њима учествовала, представљајући их као дејства (уобичајени начин понашања и деловања, обичајем устаљене навике, склоности и сл.) која су била на снази током читавог периода у најширем смислу одређеног као „прошло време:

Ležao bi tako nasred trave, s uhom privijenim uz suhu zemlju, i *slušao* (85); (...) Džimšir *bi* dugo *gledao* u kišu, ne misleći ništa i ne ljuteći se što ta kiša nikako ne prestaje – i tako *bi*, u stavu sjedećem i sav u jorganu, i *zaspao*, očiju napola otvorenih – snom zečijim, da je teško bilo pogoditi ada spava, a kada je budan. *Ustao bi* samo kad je obrok – i radnici *bi* tada *vidjeli* da on na tom pruću i u tom jorganu spava obučen i obuven, da mu jeglava sva začupavila i krv iz lica sasvim pobjegla, pa postao bijel i providan kao džam. (93).

2.6. Овај облик поседује могућност темпоралне детерминације предикације, односно самосталног смештања обележене радње на линију прошлости. Ипак, нису ретки ни контексти у којима се он комбинује са перфектом, и тада перфекат служи да обележи шири временски оквир у који се смештају оделите радње исказане потенцијалом, односно да означи извесно стање које је било на снази током читавог времена у коме су се дешавале потенцијалом обележене хабитуалне радње:

У чаршију није излазио, јер *bi* му *se rugali* i смјјали – а пријатељи његови *žalili* га i *odvrćali* га од луда посла, који ће га довести до просјака, i њега, i жену му, i дјecu. (89); Džimšir је *pare davao* од срца, i само *bi se* *tada osmjehnuo* кад их ставља раднику на руку. То *bi* раднике помало *zbunilo* (88).

Са истом службом употребљавају се и дрги претерити, нпр. аорист у примеру: Avdul сврша. Dobi neku žutu, mrtvu boju. Meka *bi* му *sjela* уз колјено i *govorila*: – De zaboga, Dule, ne šuti toliko, zbori što. – Ne šutim ... zborim ja, stalno zborim, – tiho *bi* joj *prošaptao* Avdul. (31).

Неретко су уз предикате у потенцијалу бележене и одредбе које упућују на карактер прошлог понављања у смислу учесталости, фреквентности: (...) увјек *bi mislio* на ерезу. (25) (...) i она *bi se često upitala* (...) (24); Ponekad *bi* у кући *zatekao* младиће, пјесму, Šerifa kolovodu (...) (113); Ponekad *bi* она сама *sašla* у избу, i *čekala* само да pukne ереза. (24); или пак оне којима се у домену шире прошлости ближе дефинише временски оквир током ког су се означене радње понављале: Uveče – kad otac *šuti*, i kad kuća *izgleda kao mrtva*, – nju *bi počeo da hvata* strah: *vrtjela bi* glavom, *dizala* ruke, *počinjala* nešto *da zbori* (...) (26).

2.7. Употреба потенцијала при приповедању прошлих радњи најчешће подразумева и семантику сукцесивности. Присуство прогресивности, односно постојање редоследа у вршењу глаголом означене радње очитује се у сложеним реченицама са више предиката у потенцијалу: *Zabacio bi* štap на krsta, на крајеве његове *razapeo* руке, i *upravio* dolje niz polje. (32); *Izvadila bi* maramu из sanduka i *čudila se* зашто је vezala. *Zavila bi* очи том maramom i *plakala*. (113).

2.8. Вршење, или, тачније, понављање потенцијалом означених радњи дешавало се у прошлости, што значи да су те радње из садашње перспективе дезактуализоване, те по својој суштини дисквалификоване

као поновљиве⁵. У вези са овом одликом јесте и напред поменута семантичка компонента емотивне ангажованости (евокативности, носталгичности), иманентна временски употребљеном потенцијалу. Ову одлику прва помиње Милка Ивић, уводећи однос фактографско (својствено перфекту): емотивно/евокативно казивање (потенцијал) (М. Ивић, 1995: 44). Емоционалност као семантичка компонента (осим поменутом одвојеношћу од садашњег тренутка) образлаже се и чињеницом да се употребом потенцијала „улази, уживљава у догађаје”, тако што се реферише на сваку појединачну реализацију, што на стилском плану производи ефекат носталгичности (Ашић и Додиг, 2012: 416). У складу са тиме свакако јесте и широка заступљеност потенцијала у уметничкој прози Тамиле Сијарића. Употребом јединице која се одликује високим степеном стилогености, аутор убедљивије, пластичније и уверљивије описује прошле догађаје, омогућивши уживљавање од стране реципијента.

2.9. Књижевно-уметнички израз Тамиле Сијарића потпада у тип књижевности писане на дијалекту. Писац искориштава потенцијал матерњег говора посебно у ситуацијама када жели одвојити говор надређеног приповедача од говора лица као актера дате приповести. Дијалекатски израз у том смислу добија функцију наративног поступка изразите стилогености са вредношћу средства које на особен начин учествује у поступку карактеризације ликова. Притом, уплив дијалекатских особина посебно је приметан на фонетско-фонолошком и лексичком плану. У анализи која следи намеравамо уочити у којој мери је присутна стилизација, тачније да ли је у портретисању личности посредством језичких елемената писац (осим гласовних и лексичких елемената који су лако уочљиви) успео осетити танане нијансе које се тичу значења и употребе глаголских облика у народном говору и стандардном језику, и да ли и те чиниоце прикљичује напред поменути диференцијалним елементима између говора писца, односно приповедача с једне и говора ликова с друге стране. Најзад, посматрајући ове

⁵ Т. Ашић и В. Станојевић, на пример, наводе да се потенцијал употребљава за обележавање процеса који се понављао у прошлости и да у том смислу алтернира са перфектом. Наиме, како аутори наводе, „догађаји представљени потенцијалом за прошлост не могу бити актуелни у моменту говора, што не важи за перфекат” (Ашић и Станојевић, 2008: 182). Односно, потенцијал не може обележити „понављање у интервалу који није нужно завршен пре момента говора, односно који је у деиктичкој вези са њим”, на шта указује пример: Тог лета три пута ме је / *би ме одвео на брдо (Ашић и Додиг, 2014: 293).

приповетке као књижевно-уметнички текст који нужно подлеже стилизацији и нивелисању према стандардном изразу, желимо испитати у којој мери се писац удаљио од базичног израза присутног на територији у којој смешта догађаје и личности својих приповести.

2.10. Доминантно присуство потенцијала на рачун осталих облика у анализираном материјалу одговара приликама својственим савременом српском језику (Танасић и др. 2005: 457), где је постигнута значајна уједначеност. С друге стране, иста особеност указује на значајније разилажење пишневог израза од дијалекатске основице на којој је утемељен нараторски односно говор ликова. Иако писац неретко ова два идиома диференцира тако што у говор ликова уноси дијалектизме који функционишу у народном говору, овај поступак на морфосинтаксичком плану није спроведен⁶.

Репертоар синтаксичких средстава у нашим дијалектима широк је и прилично разнолик. Притом, уочава се доминантна тенденција која све њих повезује, а то је тежња да се комбинацијом облика који, осим својих примарних, могу, као секундарну, имати и функцију обележавања хабитуалности, образује особени члан система којеме би то била основна и једина служба. Посматрано на плану зетско-сјеничког дијалекта⁷, али и

⁶ У говорима зетско-сјеничког типа потенцијал у начелу нема широку употребу у ситуацијама обележавања хабитуалности. У говору Бјелопавлића није бележен (Ђупић, 1977: 172–173). Прошле понављане радње овде се исказују императивном (Ђупић, 1977: 171). Исто стање је у говору Пиве и Дробњака (Вуковић, 1940: 97), староцрногорским говорима (Пешикан, 1965: 154), те у Мрковићу (Вујовић, 1969: 345) и говору Цуца (Пешикан, 1965: 154). У опису говора Ибарског Колашина не наводи се ни приповедачки императив ни потенцијал (Божовић, 2002: 109). Иако ни Д. Барјактаревић не наводи да је ове облике бележио у новопазарско-сјеничкој зони (Барјактаревић, 1966: 137–138), нашим истраживањем тог подручја примећена је широка заступљеност како императива тако и потенцијала (в. Вељовић, 2015). Сличне су прилике и на другим тачкама штокавске територије. Тако у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта бележен је приповедачки императив у служби хабитуалности, док потенцијала у хабитуалном значењу нема (Ивић и др. 1997: 389–390). Говор Горе познаје приповедачки императив, док наративног потенцијала нема ни у Гори ни у околним говорима, сем у говору Подрине и делу насеља призренског подгора. У служби обележавања хабитуалности на овом терену доминира футур први, као основни облик за исказивање прошле понављаности (Младеновић, 2001: 500–501). У Алексиначком Поморављу у овој служби није бележен ни потенцијал ни футур први, а императив је потврђен само једним примером (Богдановић, 1987: 253).

⁷ Осим што у служби исказивања хабитуалности широку примену има императив, у говорима зетско-сјеничког дијалекта присутна је и наглашена тенденција ка образовању особених конструкција са специјализованом службом обележавања прошле понављаности. Посреди су перифрастичне конструкције творене контаминацијом облика

ширем штокавском терену, уочава се да ова тенденција захвата знатан део говора⁸,

Наведено изостаје језику писца који ствара на идиому у коме смо покушали пронаћи анализирани елементе. Уплив дијалекатских црта, дакле, ограниченог је домета, а на плану употребе глаголских облика готово неприметан. Нивелација према стандарду очигледна је имајући у виду доминантно присуство наративног потенцијала, овим идиомима несвојственог, чак и у говору ликова.

2.3. У свега неколико примера бележен је наративни императив са службом обележавања прошле понављаности, при чему је ограничен само на говор ликова⁹:

који су иначе носиоци такве семантике (императив, потенцијал и имперфекат), а њихова служба је искључиво исказивање прошлих понављаних радњи. Тако се семантика протеклог понављања у говору Бјелопавлића обележава конструкцијом (*и*)*ћаше* + императив: Марко вазда кат *прими* ивалиду *ћаше* *ћечи* *донеси* бо^вбона и чоколаде (Ђупић, 1977: 172). У староцрногорским говорима се у истој служби употребљава *ћах* + инфинитив или императив, а до ње се „дошло свакако зато што је једна од основних функција приповедачког императива казивање радњи које се понављају”: *ћаше иди*, *ћаше доноси* (Пешикан, 1965: 206). У говору Цуца „доста се често у конструкцији типа *ћах доћ*, која има квалификативно значење за прошлост, инфинитив замењује императивом: *Он вазде ћаше доћи предвече*” (Пешикан, 1965: 154). Слично је и у мрковићком говору, где се јавља „конструкција са глаголом *хтети* и императивом за исказивање доживљене прошле радње која се више пута понављала” (Вујовић, 1969: 345). У тутинско-новопазарско-сјеничкој зони поред потенцијала и императива бележена је и конструкција *би* + императив, са специјализованом службом обележавања хабитуалности, која типолошки у потпуности одговара претходно наведенима (Вељовић, 2015а: 507–524).

⁸ На терену Босне и Херцеговине, у широкој употреби је конструкција *би* + 2. л. сг. императива (Халиловић, 1985: 53). У развојни процес истога типа уклапа се и еволуција хабитуала у галипољском говору, где се облик сложен са *би* (П. Ивић га назива хабитуал), идентичан потенцијалу у српском језику, употребљава искључиво за означавање радње која се у прошлости вршила често или по обичају, са доминантном временско-видском нијансом, док се у модалној служби користи конструкција са *ћас* (Ивић, 1957: 383). Овоме придружујемо и развијање хабитуалне семантике код футура првог у горанском говору (Младеновић 200: 365), те прилике у македонском језику (в. М. Ивић, 1957). Наведено, дакле, недвосмислено упућује на присуство тежње да се унутарјезичким развојем, образовањем посебног облика, попуни празнина у систему. Имајући у виду да је у свим наведеним случајевима реч о говорима у мултинационалним срединама (са хришћанским и муслиманским становништвом), закључујемо да је у питању највероватније посредни балканистичка тенденција у чијој основи налазимо снажнији утицај несловенских језичких структура, а овде превасходно мислимо на турски језик, који поседује граматикализован облик хабитуала (о томе детаљније у: Чаушевић, 1996: 519), те је, угледањем на те и сличне прилике, до сличног еволутивног развоја могло доћи и у говорима у контактним подручјима.

Ponekad bi Hrustem sjeo u hlad, i sve živo, tu oko gumna, pustio da pride na ražov vršaj. (...) *Razlomi ljeb, najedi se*, puna je sofrа na livadi. (56); On ženu *dovedi*, а ја је *odvedi*. (61); Она је родом из Arnautluka, па сам је тамо и повео. А куд ћу је? I nema nikoga. Ni да се закуне. *Vodi* је тамо, *vodi* овамо, она пристаје. (61).

2.4. У приповеткама Ђамила Сијарића бројним примерима потврђена је и употреба наративног презента. При транспозицији овог облика у сферу прошлости на специфичан начин задржава се семантика коју он има онда када се употребљава у основној служби, што га сврстава у ред стилистички маркираних јединица. Одабир презента за обележавања хабитуалних радњи у анализираном тексту мотивисан је намером да се исказ од неутралног трансформише у стилски обојено саопштење које се одликује експресивношћу, и то истовременим смештањем у прошлост и задржавањем семантичке компоненте „садашња, актуелна радња” из његове примарне службе. Премештен на претериталну временску линију, наративни презент прошла дејства не означава само као прошла (што би значило једнакост са перфектом), већ наратор помоћу њега обликује радње које реципијенту представља као претериталносадашње. Онај који говори жели да се поновном актуелизацијом дејстава интензивније уживи у прошле радње, а потом, сликовито их представљајући, као да се дешавају у моменту док о њима говори, исто то омогући и слушаоцу. Да би се интензивнија рецепција остварила, потребно је, што је могуће више, прекинути везу са садашњим моментом, тачније са стварном садашњошћу, и као једину актуелну успоставити приповедачеву садашњост. Моменти које смо управо издвојили у србистичкој литератури истичу се као најзначајнији када је у питању наративни презент. Ј. Вуковић тако наводи да „релативна садашњост, као плод имагинације, дата ради уживљавања у ситуацију о којој се говори, даје презенту, поред темпоралног, и стилистичко обележје маркације” (Вуковић 1967: 398), и то зато што „прошлост осим најједноставнијег доживљавања у смислу само прошлост, можемо доживљавати и у смислу релативна садашњост. Отуд проистиче, као најосновнија, употреба презентског облика и за радње у прошлости” (Вуковић 1967: 358). Односно, „при употреби презента имперфективних глагола у приповиједању читалац/слушалац се одваја од момента говора и уводи као посматрач у саму ситуацију о којој се саопштава” (Танасић 1996: 149).

⁹ Ово потврђује претпоставку о повлачењу императива из савременог српског књижевног језика присутну у нашим граматикама (в. Танасић и др. 2005: 457). Разлози повлачења императива на рачун потенцијала део су сложеног питања које се тиче системских односа глаголских облика и захтева пажљивију и исцрпнију анализу (о томе више у: Стевановић, 1986: 673, 710).

Употребу презента при исказивању прошлих понављаних радњи у анализираним приповеткама, дакле, тумачимо као стилски поступак:

Lak vjetar, ozdo iz župe, *uspahne* modra široka liješća, *zašumi* granje, *zatreperi* jasika – sve joj *se* s lišća *drobi* čista srma. Na kamen *pane* ptica pliska, i da repom, bijelosvijetlim, stalno *ne maše* kao *da prijeti* (...) (157); *Lepršaju* po slami krila, *zapliću se* u vlaču noge, *hrušte* zrna pod konjskim zubima (...) прут Hrustemov *digne se* u zrak, *krenu se* konji i pod njima slama – bučno *zašumi* žut vir na ledini. (56).

2.5. Иако има могућност обележавања хабитуалних радњи, презент се у тој својој функцији углавном не јавља самостално. Службу временске локализације, односно стварање оквира за увођење презентом обележених радњи у оваквим језичким околностима најчешће врши неки од претерита, док се презентом остварују додатни ефекти на наративном плану. Стога, за употребу презента у приповедању неопходно начинити посебну организацију дискурса како би се њиме могле обележити радње у свом процесу или пак посматране као мање целине неког ширег догађаја:

А *ноћу се закључавала*. *Zaključa se* tako, па дуго уз lampu, *razlaže* ruho и *gleda ga*. (133) или: Melajsko *se* polje *obrete* u džombe – sve jednu rupu *iskopaju* – duboku, široku, crnu, па опет *zagrnu* земљом, и *počnu* другу, тамо гдје Džimšira *otsiječe* pamet: да би ту вода морала бити, јер је баš те траве видео у сну, и баš тако долинасто мјесто. (88).

2.6. Презент се у овој служби најчешће среће у низовима, обележавајући радње које карактерише временска прогресија, односно сукцесивност у вршењу: *Gledala je* на snijeg и на dane, а тамо дрво у snijegu, једнако *uvijek* – *dođe* ptica и *sjedne* на njega, и опет *ode, odleti*. Grana за njom *ostane* pusta. (...) (24).

2.7. Релативни презент за обележавање хабитуалних радњи у савременом српском језику одликује се знатном фреквентношћу (Танасић и др. 2005: 381), а у наративном режиму казивања обично долази у комбинацији са неким другим облицима којима се казују прошле радње¹⁰.

2.8. Универзалност семантике перфекта при исказивању овога типа радњи захтева најчешће учешће додатних језичких средстава у служби маркера хабитуалности, и то у ситуацијама када сам контекст односно

¹⁰ Овоме одговарају и прилике неким српским дијалектима. У банатским говорима презент је чест у приповедању, али он „практично никад није једино глаголско време употребљено у некој наративи. Облици презента смењују се с перфектом, ређе аористом и, још ређе, императивом” (Ивић и др. 1997: 370), исто је и у трстеничком говору (Јовић, 1968: 181–182). У горанском говору приповедачки презент такође је „по правилу, комбинован с неким другим глаголским обликом за прошлост” (Младеновић, 2001: 492). У србијанском делу зетско-сјеничког дијалекта овај облик доста је чест (Барјакатаревећ, 1966: 124; Божовић, 2002: 114), док се у говорима у Црној Гори доста ретко употребљава (Пешикан, 1965: 198; Тупић, 1977: 161), што опет упућује на разилажење говора писца са дијалекатском основицом.

синтаксичко окружење недовољно јасно упућује на виšekратност обележених дејстава:

Njega je uvijek *hvatao* vučac (...) (58); Jedino su djeca, u ovom gnjevu, bila i živa i vesela, i povazdan se, dokona i sita, *igrala* borbe po brdima. (73); A noću je *sanjala* u postelji: kako najzad i on njoj oprašta – i iz sna *skakala* kao luda (37); Otada je svake subote, pred polazak na Pazar *ulazio* k Džeki, *uzimao* je šutke za ruku (...) (24).

Присуство детерминатора није, међутим, обавезно, те су бележени и примери у којима се прошле радње обележавају перфектом, а за препознавање хабитуалности довољно је контекстуално окружење, односно, она је садржана у самој семантици глагола у предикату:

Svako kopanje novog bunara *unosilo* je u njega radost. A zatrpavanje već iskopanog *nije ga* mnogo *žalostilo*. (88); Iz stare krvi, „ustajale”, djeca *su se rađala* bolesna, *živjela* kratko i *umirala*. Neka *su stigla* da i odrastu, ona zdravija i malo jača, ali *su* i ona kroz cio vijek *nosila* biljeg đuturumski. (129); Večeru u kući Avdulovoj *unosila* je mlađa kćer njegova, ona kojoj je otac teпаo: „Mele...” (...) (25).

2.9. При исказивању радњи хабитуалног карактера, саопштења су најчешће обликована тако да се у њима синонимни облици комбинују и улазе у сплет сложених односа. И овде истичемо значај контекста, јер стилски ефекти које облици производе настају тек удруживањем са другим облицима на ширем плану, тачније када се они међусобно допуњују или пак супротстављају. Готово да и нема случајева да у ширим наративним одсечима приповедање тече у само једном облику. Сврха варирања израза јесте суптилније осликавање односа међу радњама – једна радња посматра се у току вршења, друга је смењује, уводи се нова слика / ситуација, једно стање трансформише се у друго, са једне слике се прелази на другу и сл., што све омогућава виши степен стилогености текста, те живописније и динамичније приповедање:

Ponekad se i one *jave*, iz kuće, iza načava, iza ognjišta, iza stapa, *otpjevaju* žandarsku pjesmu, onako kako najljepše umiju, i *ušute*, da daju vremena pjesmarici. Avdulu se *činilo* da sva ta ređanja znače uvijek samo jednu riječ: volim te, volim te... *Čudio* se, *bečio* oči, *odbijao* rukama (...); Noću je *sanjala* svoje mrtve strine (...) Ona *bi* izjutra *stala* da se brani. *Gledala* je niz skut. *Zasukala* rukave i *gledala* niz ruke. (19); (...) stalno je *sjedio* na onom mjestu na kojem je sjeo onoga dana kad je soba Džekina ostala pusta. *Sjedi*. *Šuti*, *gleda* preda se (...) *Ušao* bi poneko, *sjeo* na čilim, *gledao* ga, ali zboriti *nije mogao*, jer Avdul je *šutio* (...) (31); Ovo *bi* Sinan odmah *istresao*, a poslije je *tražio* način da ikako iz njega izmami riječ: *pitao* ga za zdravlje i veselje, a on *šutio*, *gledao* nekud, *mislio* svoje misli. A najzad *ušuti* i sam Sinan, i u sobi *nastane* tišina, kao da u njoj i nema nikoga. *Čuje* se samo kad koji *zijeвне*, i kad Sinan *rekne*: „Eh tvoje srce...!” (...) i opet *umukne*, *žmuri*, *misli* na proljeće i broji dane (...) (31).

У оваквим контекстима потенцијал наступа као јединица са примарном службом исказивања хабитуалности, и која омогућава увођење таквих радњи обележених другим облицима (перфекат), те њихову интерпретацију као понављаних у прошлости. Перфекат углавном служи стварању временског оквира који омогућава временско позиционирање осталих дејстава означавајући радње или стања чије трајање се протеже на читав обележени период. Презент долази углавном у низовима, када обележава низ узастопних дејстава као делова једног целовитог догађаја или ситуације која је на снази била у прошлости.

3. ЗАКЉУЧАК

Хабитуалне радње у приповеткама Тамиле Сијарића исказују се наративним потенцијалом и презентом, индикативним перфектом, те ретко императивом. Сва три облика готово подједнако су фреквентна, а разлике међу њима преваходно су последица неподударности њихове синтаксичко-семантичке структуре. Као облик универзалне семантике издваја се потенцијал, који поседује могућност самосталне употребе – њиме се недвосмислено упућује на хабитуалност прошлих дејстава, а на плану рецепције постиже се евокативност, односно емотивност исказа, те је самиме тиме он носилац највишег степена стилогености. У стилогене јединице убраја се и наративни презент, с тим да он за разлику од потенцијала углавном није у могућности да радње самостално означи као поновљиве, те се најчешће бележи у контекстима у којима је удружен са перфектом, потенцијалом, односно уз неку одредбу у служби маркера хабитуалности. Перфекат је такође бележен у хабитуалним ситуацијама, при чему се уз предикате овога типа обично јавља и неко друго језичко средство којим се упућује на поновљивост дејстава. Наративни императив уочен је у само неколико примера, и то као дијалектизам који је одлика говора ликова. Најзад, према употреби глаголских облика при обележавању прошлих понављаних радњи, језик ових приповедака у потпуности одговара приликама које карактеришу стандард. Широка заступљеност императива својствена зетско-сјеничким говорима, те присуство специфичних перифрастичких форми као специјализованих синтаксичких јединица са хабитуалном семантиком одлике су природних идиома које изостају у анализираним приповеткама, што на плану синтаксе указује на значајнију диференцираност у односу на дијалекат који је у основици.

Извор

Ćamil Sijarić, *Pripovjetke*, Sarajevo: Svetlost, 1987.

Литература

- Ашић, 2007: Т. Ашић, С оне стране потенцијала: нови приступ појашњењу употребе потенцијала за означавање понављања у прошлости, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 36/1, Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, 137–150.
- Ашић и Додиг, 2012: Тијана Ашић, Милана Додиг, О процесуалном и егзистенцијалном представљању радње у српском и француском језику, *Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник са VI међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. 10. 2011), Књига 1, *Структурне карактеристике српског језика*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 413–421.
- Ашић и Додиг, 2014: Тијана Ашић, Милана Додиг, Различита значења потенцијала (кондиционала) у романима Меше Селимовића *Тврђава* и *Дервиш и смрт* и њиховим преводним еквивалентима на француски језик, *Српски језик, књижевност, уметност*, зборник са VIII међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–26. 10. 2013), Књига 1, *Вишезначност у језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 291–305.
- Ашић и Станојевић, 2008: Т. Ашић, В. Станојевић, *Semantika i pragmatika glagolskih vremena u francuskom jeziku*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.
- Барјактаревић, 1966: Новопазарско-сјенички говори, *Српски дијалектолошки зборник*, XVI, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–177.
- Барјактаревић 1966а: Д. Барјактаревић, Бихорски говор, *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, Приштина: Филозофски факултет, 9–79.
- Богдановић, 1987: Н. Богдановић, Говор Алексиначког Поморавља, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXIII, Београд: Српска академија наука и уметности, 7–302.
- Божовић, 2002: М. Божовић, *Говор Ибарског Колашина*, Приштина: Институт за српску културу, Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Вељовић, 2015: Б. Вељовић, Употреба потенцијала у говору Тутина, у: М. Ковачевић и В. Поломац (ур.), *Путевима српских идиома*, Крагујевац: ФИЛУМ, 2015, 311–322.
- Вељовић, 2015а: Б. Вељовић, Конструкција *би* + императив у тутинском говору и њен однос према потенцијалу и императиву у временској служби, у: *Српски језик*, Београд: Филолошки факултет, 2015, стр. 507–524.

- Вујовић, 1969: Л. Вујовић, Мрковићки дијалекат, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 73–401.
- Вуковић, 1940: Ј. Вуковић, Говор Пиве и Дробњака, *Јужнословенски филолог*, XVII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1–114.
- Вуковић, 1967: Ј. Vuković, *Sintaksa glagola*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Грицкат, 1998: И. Грицкат, Потенцијал у служби хабитуалности (и неколико напомена поводом ове конструкције), *Јужнословенски филолог*, књ. 54, Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ, 35–40.
- Ивић, 1957: П. Ивић, О говору Галипољских Срба, *Српски дијалектолошки зборник*, XII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1–519.
- Ивић и др. 1997: П. Ивић, Ж. Бошњаковић, Г. Драгин, Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови. *Српски дијалектолошки зборник*, XLIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–571.
- Јовић, 1968: Д. Јовић, Трстенички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XVII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–241.
- М. Ивић, 1982: Милка Ивић, Македонски глаголски облици за овременавање хабитуалне ситуације у поређењу са српскохрватским, у: *Македонски јазик*, XXXII–XXXIII, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”, 259–261.
- М. Ивић, 1995: М. Ivić, *Lingvistički ogledi*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Младеновић, 2000: Р. Младеновић, Футур, потенцијал и императив за прошлост на југозападу Косова и Метоије, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 43, Нови Сад: Матица српска, 363–371.
- Младеновић, 2001: Р. Младеновић, Говор шарпланинске жупе Гора, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVIII, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1–606.
- Пешикан, 1965: М. Пешикан, Староцрногорски средњекатунски и љешански говори, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XV, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–294.
- Станојчић и Поповић, 2005: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић, 1986: Михаило Стевановић, Савремени српскохрватски језик II. Синтакса, Београд: Научна књига
- Танасић, 1996: С. Танасић, *Презент у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Танасић и др. 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: Проста реченица*, у редакцији Милке Ивић, Београд, Нови Сад: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска

- Ђупић, 1977: Д. Ђупић, *Говор Бјелопавлића*, *Српски дијалектолошки зборник*, XXIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–220.
- Халиловић, 1985: С. Халиловић, *Хабитуал у штокавском дијалекту*, *Књижевност и језик*, Београд, 51–55.
- Чаушевић, 1996: Е. Čaušević, *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1996.

Bojana M. Veljović

THE MARKING OF THE REPETITIVE PAST ACTIONS IN THE SHORT STORIES BY ĆAMIL SIJARIĆ

(Summary)

In the Serbian language, the events detected in the past which are characterized by the repetition of performance can be expressed by *perfekat*, *narativni prezent*, *potencijal* (the potential form), and the imperative, whereas their syntactic-semantic traits and the scope of usage overlap to a lesser or greater degree. Nonetheless, each and every syntactic unit also possesses differential features which allow its functioning in the system of partly synonymous forms. In Serbian, *perfekat* is used in the factually intonated narration, where the stress is primarily on the informative side of the utterance, which can also be detected in the expression of habitual actions. *Potencijal* and the imperative mark the repetitive past actions, playing a secondary role, which indicates that we are speaking about marked forms, the carriers of „*stilski potencijal*” (which appear in an emotional intonated utterance).

The short stories by Ćamil Sijarić belong to the literature written in a dialect. As a result, our task is to determine the way in which the system of forms used to express habituality functions in the domain of the literary-artistic style of Serbian as well as how the peculiarities of the idiom representing the basis of the language of the author, that is, of his characters, are reflected in narration. Bearing in mind that we have a speech from a peripheral zone of the Zeta-Sjenica dialect, characterised by an abundant system of verbs, the matter excerpted allows viewing the units in a complex system of relations.

Keywords: habituality, *potencijal* (the potential form), *prezent*, imperative, *perfekat*

